

میلاد کیایی^۱

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۸/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۳/۲۲

چکیده

از سال ۱۹۴۹ تاکنون که اسرائیل و ترکیه روابط خود را آغاز کرده‌اند مناسبات آنها از روابط کشورهای عربی و اسرائیل بسیار متاثر بوده است. بعد از یک دهه روابط نزدیک اقتصادی، دیپلماتیک و نظامی روابط دوجانبه آنها در سال ۲۰۰۰ تیره شد. انتفاضه دوم، قدرت‌گرفتن اردوغان و حزب عدالت و توسعه، جنگ دوم لبنان و درگیری اسرائیل و نوار غزه همگی مواردی‌اند که موجب تیرگی روابط شدند. دلایل اقتصادی و امنیتی زیادی برای همکاری ترکیه و اسرائیل وجود داشته و دارد. این مقاله با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی با بررسی زمینه‌های روابط ترکیه و اسرائیل نشان می‌دهد، با وجود منافع مشترک، تفاوت رویکردهای سیاسی دو کشور مانع حل‌وفصل اختلافات به‌طور کامل می‌شود. گرچه مصالحه سال ۲۰۱۶ گمان همکاری‌های دوجانبه سال‌های گذشته را برانگیخت؛ اما هنوز زود است که بتوان از همکاری گسترده امنیتی و دیپلماتیک صحبت کرد. مدعای این مقاله این است که تا زمانی که حزب عدالت و توسعه در ترکیه قدرت را در دست دارد، روابط دیپلماتیک در سطح محدودی باقی می‌ماند. چنانکه به لحاظ تاریخی تمایز قابل شدن میان منافع اقتصادی و تفاوت‌های سیاسی برای دو کشور ممکن بوده است.

واژگان کلیدی: اسرائیل، ترکیه، خاورمیانه، فلسطین، امنیت منطقه‌ای.

مقدمه

در ماه می سال ۲۰۱۸، بحران دیپلماتیک دیگری بین ترکیه و اسرائیل رخ داد. بعد از این که تظاهرات فلسطینی‌ها در نوار غزه با خشونت بسیاری سرکوب شد، ترکیه سفیر خود در اسرائیل را فراخواند و اسرائیل نیز متقابلاً کنسول ترکیه در قدس را اخراج کرد. هر دو کشور این پروسه را با تحقیر کردن دیپلمات‌های یکدیگر در مبادی خروجی تکمیل کردند (Bachner, 2016). تنش‌های لفظی میان دو کشور از چند ماه پیش از زمانی آغاز شد که آمریکا تصمیم خود برای انتقال سفارت خود از تل‌آویو به قدس را علنی کرد و اردوغان به آمریکایی‌ها هشدار داد که قدس در حکم خط قرمز مسلمانان است (Almonitor, 2017). این اتفاقات در حالی رخ داد که یک سال و نیم پیش از آن دو کشور روابط خود را عادی‌سازی کرده بودند و بسیاری از تحلیل‌گران افقی از همکاری‌ها را پیش روی دو کشور تصور می‌کردند. در این پژوهش برای اینکه بینشی عمیق از روابط دو کشور به‌دست آید به نقل قول مقامات رسمی دو کشور در کنار پژوهش‌های موجود استناد خواهد شد؛ اما تکیه اصلی پژوهش بر گزارش‌هایی که در رسانه‌های بین‌المللی در رابطه با ترکیه و رژیم صهیونیستی وجود دارد، خواهد بود. روش پژوهش مقاله حاضر توصیف واقعیت‌های موجود در روابط دو کشور و سپس تحلیل و نتیجه‌گیری از این داده‌ها است.

روابط ترکیه و اسرائیل در سال‌های اخیر روابط چندلایه‌ای متأثر از ابعاد اقتصادی، ژئواستراتژیک و دیپلماتیک بوده است. در سال ۲۰۱۶، انگیزه‌های بسیاری برای تنش‌زدایی بین دو کشور شامل روابط گسترده اقتصادی که در راس آن موافقتنامه انتقال گاز اسرائیل به اروپا از طریق ترکیه بود، وجود داشت. در کنار آن ایالات متحده تمایل داشته است تا دو متحد قدیمی خود را به‌سوی حل اختلافات و تقویت منافع متقابل و ثبات منطقه‌ای سوق بدهد. علاوه بر آن ترکیه و اسرائیل هر دو در رابطه با الزامات پیروزی قریب‌الوقوع بشار اسد، حضور دایمی روسیه، ایران و حزب‌الله در سوریه نگرانی داشته‌اند. البته عوامل فوق همواره متزلزل بوده‌اند، به‌عنوان نمونه اسرائیل راه‌های دیگری برای انتقال گاز خود به اروپا، مانند مذاکره با قبرس، یونان و ایتالیا برای احداث خط لوله (eastmed) را نیز به‌آزمون گذارده است و یا روابط ترکیه و آمریکا بعد از دستگیری کنسول آمریکا در استانبول به وخامت گراییده است (Associated Press, 2017).

در صحنه خاورمیانه نیز دو کشور، اختلافات بسیار جدی بر سر مسئله استقلال کردها در عراق

و سوریه داشته‌اند. نتانیاهو اولین مقام بلندپایه‌ای بود که اعلام کرد از ایده یک دولت کردی مستقل حمایت می‌کند و همین مسئله ظن ترک‌ها را به‌دست داشتن اسرائیل در قضایای کردی برانگیخت. گرچه ترکیه همواره در صحنه میدانی سوریه در جهت محدود کردن قدرت ایران عمل کرده است؛ اما ثابت کرده است برای جلوگیری از ظهور یک منطقه کردی خودمختار حاضر است با ایران وارد همکاری و معامله شود. مسئله‌ای که نگرانی مشترکی را میان اسرائیل و کشورهای عربی مانند مصر، اردن، سعودی و امارات که دارای روابط مخفیانه گسترده‌ای با اسرائیل هستند برمی‌انگیزد (Rabi and Mueller, 2017: 576-592).

تهدید مشترک دیگر علیه این کشورهای عربی و اسرائیل روابط خوب حزب عدالت و توسعه با اخوان المسلمین و نیز بازیگرانی همچون، حماس و قطر است که به‌طور کلی موجب می‌شود این دیدگاه حزب به قضیه فلسطین از نظر اسرائیل تهدیدآمیز تلقی شود و موضع مخالفت‌آمیز ترکیه نسبت به اسرائیل نه‌تنها از نظرگاه سیاسی، بلکه ضد یهودی^۱ تفسیر شود (Elron, 2017: 213-214). بدین منظور برای درک پویایی‌های روابط ترکیه و رژیم صهیونیستی لازم است در ابتدا مروری بر پیشینه روابط دو کشور داشته باشیم، سپس زمینه‌های اقتصادی تجاری روابط دو کشور و زمینه‌های سیاسی، مانند مسئله فلسطین، سوریه و ایران بررسی می‌شود، در ادامه چشم‌انداز وقوع همکاری‌های سیاسی و امنیتی در آینده نزدیک بررسی می‌شود.

یک. اتحاد و ائتلاف در روابط بین‌الملل

جهت‌گیری اتحاد و ائتلاف یکی از نمونه‌های قدرت در روابط بین‌الملل می‌باشد که بر مبنای آن دولت‌ها با توجه به محدودیت‌های خود سعی دارند که از امکانات و منابع دولت‌های دیگری که دارای اهداف و منافع مشترکی می‌باشند، برای دستیابی به اهداف خود بهره ببرند. اتحادها نوعاً می‌کوشند که بخش کوچکی از منافع کلی متعهدان را به سیاست‌ها و اقدامات مشترکی تبدیل کنند. در جهت‌گیری اتحاد و ائتلاف، دولت‌هایی که احساس می‌کنند بدون پذیرفتن برخی تعهدات و به‌ویژه تعهدات نظامی توانایی رویارویی با تهدیدات خارجی و یا دفاع از منافع و تحقق اهداف سیاست خارجی خود را نخواهند داشت، به‌واسطه اتحاد یا ائتلاف تعهداتی را در قبال یکدیگر

1. Anti Semetic.

می‌پذیرند. وجود منافع اقتصادی، ایدئولوژیک و امنیتی مشترک و دستیابی به نوعی بازدارندگی از عوامل قبول تعهدات از سوی دولت‌ها در روابط بین‌الملل می‌باشد (قوام، ۱۳۸۵: ۱۸۰). به نظر والت، دولت‌های دارای نظام‌های سیاسی شبیه بهم غالباً با یکدیگر متحد می‌شوند؛ ولی با تشدید تهدیدات، ماهیت ایدئولوژی به عنوان عاملی وحدت پخش کاهش می‌یابد. درواقع دولت‌ها در صورت مواجهه با یک چالش جدی و حیاتی احتمالاً در صف‌بندی با یکدیگر چندان توجهی به تفاوت‌های ایدئولوژیک نخواهد داشت و در چنین شرایطی منافع عملی بر ملاحظات ایدئولوژیک فائق خواهد آمد (دوترتی و فالتزگراف، ۱۳۸۲: ۱۳۹۵).

درواقع دولت‌ها برای تامین منافع ملی تلاش می‌کنند با تمرکز بر امکانات و با تکیه بر منافع مشترک، مواضع و موقعیت خویش را در مقابل سایر کشورهایی که دوست تلقی نمی‌شوند، تثبیت و تحکیم نمایند که هم‌پیمانی ترکیه و اسرائیل نمونه‌ای بارز از چنین تلاش‌هایی محسوب می‌شود. در روابط بین‌الملل منافع مشترک به منفعی گفته می‌شود که به‌تنهایی از سوی یک دولت تامین نمی‌شود و تحقق آن در سایه همکاری و برقراری ارتباط بین یک واحد سیاسی با واحد با واحدهای سیاسی دیگر تامین می‌شود (روشندل، ۱۳۸۹: ۱۱۰).

درخصوص نقش نیازهای داخلی در تشکیل اتحادها، نظریه موازنه همه‌جانبه که یک نظریه واقع‌گرایانه محسوب می‌شود، با اشاره به نقص نظریه‌های موازنه قوا و موازنه تهدید که عمده علت تهدیدها را خارج از مرزهای یک دولت می‌دانند، علاوه بر تهدیدات خارجی به تهدیدهای درون دولت نیز توجه می‌کند؛ بنابراین، این نظریه به تهدیدهای داخلی و خارجی به‌ویژه در دولت‌های جهان سوم به‌عنوان منشا اتحاد توجه می‌کند (حاجی یوسفی، ۱۳۸۵: ۹۳). به هر حال، بیشتر اتحادها در درجه نخست برای دفاع در برابر یک دشمن خارجی تشکیل شده‌اند. تصورات مشترک از خطرها و ایستارهای رایج در مورد ناامنی، احتمالاً متداول‌ترین منشا تشکیل اتحادهای نظامی هستند. درواقع، ترس متقابل اغلب محکم‌ترین مبنای تشکیل یک اتحاد می‌باشد و این عامل، یعنی ترس متقابل برای تشکیل یک اتحاد شرط لازم به‌شمار می‌رود (هالستی، ۱۳۸۴: ۱۸۱). درواقع کشورها برای تامین منافع خود به‌طور سنتی به یکی از دو سیاست امنیت یا همکاری تکیه می‌کنند و در نتیجه پیمان‌ها برای فراهم آوردن امنیت و رژیم‌های بین‌المللی به‌منظور ایجاد همکاری مورد استفاده قرار می‌گیرند. به عبارت دیگر، اتحادها اغلب به دلیل رفع منافع نیازهای ایدئولوژیک و

امنیتی ایجاد می‌شوند. در صورتی که اتحادیهایی را که در جهت رفع کمبودها و حمایت از منافع ایدئولوژیک می‌باشد، در نظر نگیریم، اغلب اتحادیهایی میان کشورها صرفاً ناشی از ملاحظات امنیتی بوده است و به این دلیل آنچه در مورد یک اتحاد خیلی اهمیت دارد، قابل اعتماد بودن طرف اتحاد از لحاظ تعهداتی است که تقبل کرده است (ملکوئه و رائو، ۱۳۷۸: ۱۸۵).

نزدیکی ترکیه و اسرائیل به یکدیگر که از سال ۱۹۹۶ با انعقاد پیمان راهبردی میان دو کشور به اوج خود رسید، در راستای تقویت اتحادیهایی منطقه‌ای از سوی دو کشور ارزیابی می‌شود. برخی نوع روابط دو کشور را نزدیکی، برخی اتحاد و برخی آن را توافق می‌دانند. در سال ۱۹۹۹، نتانیاهو استراتژی جدایی آشکار را اعلام کرد که به تغییر سیاست اسرائیل در برابر اعراب اشاره داشت و سخت‌گیری و سیاست تشدید در برابر فلسطینی‌ها و سوریه، همکاری با ترکیه و اردن و پی‌ریزی اساسی جدید برای روابط با آمریکا از اصول اولیه این استراتژی می‌باشد (قویدل، ۱۳۸۷: ۲۲).

بر این اساس ترکیه و اسرائیل به‌ویژه پس از پایان جنگ سرد و فروپاشی شوروی می‌توانستند در چارچوب یک خرده سیستم منطقه‌ای به یکدیگر نزدیک شوند. ترکیه نقش حیاتی خود را برای بلوک غرب و در داخل ناتو از دست داده بود و با وجود تهدیداتی که از جانب همسایگان خود احساس می‌کرد، احتیاج به متحدین قوی و قابل اعتماد داشت. اسرائیل می‌توانست این نقش را برای ترکیه بازی کند. عواملی چون ایجاد خلا ایدئولوژی، خلا قدرت، تغییر در ژئوپلیتیک منطقه و استقلال کشورهای آسیای میانه و قفقاز باعث نزدیکی و همگرایی ترکیه و اسرائیل گردید. درواقع یکی از راهکارهای ترکیه پس از جنگ سرد برای همسویی با غرب نزدیکی به اسرائیل بوده است هر دو کشور با تهدیدات منطقه‌ای مشابهی مواجه بوده و هستند، عراق، سوریه و ایران توانایی تهدید هر دو کشور را دارا بوده و هستند. هر دو کشور تجربه تنش با تمامی همسایگان خود را داشته و دارند که می‌تواند آنها را به درگیری‌های دیگری بر سر موضوعاتی چون اقلیت‌ها، آب و اختلافات مرزی بکشاند و در نتیجه همکاری میان یکدیگر را حیاتی می‌دانند (یونسین، ۱۳۸۴: ۹۶).

ترکیه و اسرائیل دارای اشتراکات زیادی می‌باشند که در نزدیکی این دو کشور به یکدیگر همواره تاثیر داشته‌اند از جمله اینکه هر دو کشور غیر عرب می‌باشند که توسط همسایگان عربی احاطه شده‌اند و هر دو کشور دارای حکومتی سکولار هستند. جهت‌گیری آنها عمدتاً غربی است و دارای روابط ویژه‌ای با آمریکا می‌باشند و هر دو کشور تمایل به نزدیکی هرچه بیشتر با اروپا را دارند. ترکیه

و اسرائیل با معارضان و مخالفان در داخل مرزهای خود درگیر هستند و از نظر نظامی قدرت‌های متوسطی محسوب می‌شوند. هر دو کشور مدعی هستند که طالب یک منطقه با ثبات بوده و در قبال نیروهای به اصطلاح تندرو که در پی به‌دست گرفتن قدرت بوده و ممکن است آن دو کشور را مورد تجاوز قرار دهند و با ثبات آنها را بر هم زنند، نگران می‌باشند، اسرائیل بیشترین نگرانی را از طرف ایران به‌عنوان تهدیدی در مفهوم راهبردی دارد و ترکیه هرچند که خواهان روابط اقتصادی و تجاری خوب با ایران است، با این حال ادعاهای مبنی بر دستیابی ایران به فناوری هسته‌ای و موشک‌های دوربرد بالستیک به کمک روسیه که ایران را قادر به ساخت موشک‌های با برد بالا می‌سازد و اسرائیل و ترکیه را در تیررس آنها قرار می‌دهد، موجب شده است که ترکیه و اسرائیل در مورد مقاصد ایران ابراز نگرانی کرده و در تمام تماس‌های خود بر آن تاکید ورزند (سالمن، ۱۳۸۳: ۵۲).

دو. پیشینه روابط ترکیه و اسرائیل

ترکیه و رژیم صهیونیستی به‌عنوان دو قدرت غیرعرب منطقه خاورمیانه مدت‌هاست به‌عنوان متحدین طبیعی قلمداد شده‌اند. به‌مدت چندین دهه آنها برای مقابله با افزایش نفوذ دشمنان مشترک خود در منطقه در سطوح مختلف دست به‌همکاری زده‌اند. علی‌رغم همکاری طولانی مدت روابط آنها تنها در دهه ۹۰ میلادی بود که به شراکت راهبردی تبدیل شد. روابط ترکیه و اسرائیل از ۱۹۴۸ با تاسیس اسرائیل شروع شد و تا سال ۲۰۱۱ ادامه یافت؛ اما وقوع بحران‌هایی در فاصله سال‌های (۲۰۰۹-۲۰۱۱) پایانی بود بر اتحاد راهبردی دو کشور.

۱-۲. روابط محدود و پوشیده سال‌های ۱۹۴۸-۱۹۹۰

ترکیه اولین کشور اسلامی بود که رژیم صهیونیستی را به رسمیت شناخت. در مارس ۱۹۴۹، تنها دو ماه بعد از تاسیس اسرائیل و به رسمیت شناخته شدن توسط آمریکا ترکیه آن را به رسمیت شناخت (محمد اخباری، ۱۳۸۳: ۲۴۸) اما روابط دو کشور در طول جنگ سرد به‌صورت محدود و نسبتاً مخفیانه بود. از ۲۸ مارس ۱۹۴۹ تا سال ۱۹۹۰، قرارداد بازرگانی در سال ۱۹۵۰ و قرارداد حمل‌ونقل هوایی در سال ۱۹۵۱ در کنار برخی رفت و آمدهای دیپلماتیک محرمانه تنها اتفاقات در روابط فیما بین دو کشور بود. عواملی مانند فشار افکار عمومی در ترکیه، حساسیت اعراب و شرایط ویژه خاورمیانه از دلایل عمده عدم گسترش بیشتر روابط رژیم صهیونیستی و ترکیه بوده‌اند. بعد

از این دوره ژنرال چوریک بیرکه^۱ که از نسل ژنرال‌های حامی آتاتورک بود نقش کلیدی در بهبود و گسترش روابط ترکیه و اسرائیل ایفا کرد. وی هنگامی که معاون ستاد فرماندهی ارتش ترکیه بود، به‌طور علنی با مقامات رژیم صهیونیستی ملاقات کرد و به اسرائیل سفر کرد. در پی این دیدار قراردادهای تسلیحاتی و امنیتی مهمی بین ترکیه و رژیم صهیونیستی منعقد شد که می‌توان به کمک به تولید موشک‌هایی با برد بیش از ۵۰۰ کیلومتر در ترکیه با استفاده از تکنولوژی اسرائیلی، فروش تانک‌های مرکاوا ۳، بهسازی و ارتقای هواپیمای F-4 ترکیه توسط اسرائیل، مبادله اطلاعات و آموزش نیروهای ویژه اطلاعاتی عملیاتی اشاره کرد (یونسین، ۱۳۸۴: ۹۹).

۲-۲. شکل‌گیری روابط راهبردی

توسعه همکاری‌های دو کشور فقط به مسایل نظامی و امنیتی محدود نماند و در زمینه اقتصادی هم توسعه یافت. در سال ۱۹۹۶ دو کشور موافقتنامه تجارت آزاد را امضا کردند که به موجب آن حجم تجارت اسرائیل و ترکیه به ۲ میلیارد دلار در سال ۱۹۹۶، افزایش یافت و هر دو معافیت‌های گمرکی دوجانبه را برای تسهیل صادرات به اجرا گذاشتند. زلزله سال ۱۹۹۱ ترکیه نیز خود موجب نزدیکی بیشتر دو کشور شده بود که طی این حادثه اسرائیل کمک‌های زیادی برای ترکیه ارسال کرد. احداث یک روستا توسط اسرائیل که شامل ۳۲۰ واحد مسکونی، فروشگاه‌ها، درمانگاه‌ها و امکانات رفاهی متعدد بود از جمله موارد این کمک‌ها بود (Yavuz, 1998, 567).

رفت و آمدهای رسمی مقامات آنکارا و تل‌آویو از سال ۱۹۹۶ و بعد از امضای توافقنامه امنیتی نظامی افزایش قابل توجهی یافت. رئیس ستاد ارتش، رئیس‌جمهور و وزیر خارجه اسرائیل در فوریه ۱۹۹۹ به ترکیه سفر کردند. در پی این دیدارها توافقاتی بر سر نوسازی هزار تانک ارتش ترکیه به ارزش ۱/۵ میلیارد دلار، افتتاح دفتر موساد در ترکیه، واگذاری پروژه ساخت ماهواره جاسوسی ترکیه به اسرائیل، مشارکت در پروژه کشاورزی صنعتی آناتولی جنوبی به نام کپ^۲ ایجاد منطقه آزاد تجاری و انتقال آب رودخانه ماناوگات ترکیه به اسرائیل انجام گرفت. توسعه این روابط سطح مناسبات دو کشور را چنان بالا برد که دو کشور به شریک راهبردی در منطقه خاورمیانه تبدیل شدند. از سال ۱۹۹۳ تا ۲۰۰۲ ترکیه و رژیم صهیونیستی حدود ۴۰ قرارداد امضا کرده‌اند که

1. Churiik birkeh.

2. CAP.

دربدارنده همکاری‌های دفاعی صنعتی آموزش نظامی و مناطق آزاد تجاری بوده است (یونسین ۱۳۸۴: ۱۰۱).

۲-۳. وخیم شدن روابط دو کشور

وقوع انتفاضه دوم در اواخر سال ۲۰۰۰ و تصویر سرکوب خشونت‌آمیز فلسطینیان توسط نیروهای اسرائیلی تاثیر منفی بسیاری بر افکار عمومی ترکیه نسبت به اسرائیل ایجاد کرد. البته همکاری نظامی تا سال ۲۰۰۱ ادامه پیدا کرد از جمله مانور نظامی مشترک آمریکا، ترکیه و اسرائیل از پایگاه دریایی مارماریس^۱ در اوایل سال ۲۰۰۲. علی‌رغم اظهارات تند سیاستمداران ترکیه روابط دوجانبه‌مچنان قوی بود. روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه در ترکیه موجب تغییر شرایط در روابط ترکیه و اسرائیل شد و رجب طیب اردوغان به‌عنوان نخست‌وزیر به‌طور صریح به انتقاد از اسرائیل پرداخت. قطع روابط دیپلماتیک در سال ۲۰۰۴، هنگامی اتفاق افتاد که اسرائیل شیخ احمد یاسین را ترور کرد و در پی آن اردوغان این حادثه را اقدامی تروریستی نامید و اسرائیل را به تروریسم دولتی در نوار غزه محکوم کرد. علی‌رغم تعلیق روابط دیپلماتیک همکاری‌های نظامی همچنان پابرجا بود و مقامات بلندپایه نظامی در سطح فرماندهی نیروهای هوایی و دریایی با یکدیگر دیدار می‌کردند. در سال ۲۰۰۵، ارتش ترکیه سه هواپیمای بدون سرنشین از صنایع هوایی اسرائیل به میزان ۱۸۳ میلیون دلار خریداری کرد و اسرائیل تجهیزات نظارتی برای حفاظت از مرزهای ترکیه و عراق به ترکیه صادر کرد (Washington institute for neareast policy, 2006).

اما بعد از طرح اسرائیل برای خروج از نوار غزه اردوغان در می ۲۰۰۵، به اسرائیل سفر کرد و از اریل شارون^۲ دعوت کرد که از آنکارا بازدید کند. در ماه سپتامبر ترکیه واسطه‌گر دیدار مقامات رسمی پاکستان و اسرائیل شد و با این اقدام تلاش نمود تا نقش میانجیگر در خاورمیانه را به عهده بگیرد. در این دوره اردوغان نشان داد؛ گرچه با اسرائیل روابط قابل توجهی ندارد؛ اما رویکرد عمل‌گرایانه‌ای در قبال این مسئله دارد. خصوصا آنکه حزب عدالت و توسعه تلاش کرد تا با سازمان‌های یهودی آمریکایی همکاری کند تا برای لابی‌کردن در کنگره آمریکا به‌نفع خود از کمک‌های آنها بهره‌مند شود (Ayturk, 2017: 675-687). پیروزی حماس در انتخابات ۲۰۰۶ و دیدار

1. Marmaris.
2. Ariel Sharon.

رهبران حماس و مقامات حزب عدالت و توسعه توازن میان ترکیه و اسرائیل را بهم زد. افزایش تنش‌ها و جنگ دوم در غزه فضای ضد صهیونیستی چشمگیری را در ترکیه برانگیخت و در بسیاری از شهرها تظاهرات ضد اسرائیلی انجام گرفت. در اواخر سال ۲۰۰۸، اسرائیل عملیاتی را در غزه به اجرا گذاشت که روابط ترکیه و اسرائیل را متحول کرد. اردوغان که از حمله مطلع نشده بود و روابط قابل توجهی با رهبران غزه داشت، این مسئله را یک توهین بزرگ به رابطه ترکیه و اسرائیل قلمداد کرد و اعلام کرد که دیگر به آنها اعتماد ندارد و اقدام اسرائیل را به شدت محکوم کرد. کمی بعدتر اردوغان و شیمون پرز رییس‌جمهور اسرائیل در اجلاس جهانی اقتصاد در داووس سوییس در مقابل دوربین‌ها به‌طور لفظی با یکدیگر درگیر شدند، که این مسئله سر و صدای بسیاری را برانگیخت (Benhold, 2009).

اما بزرگترین رویارویی ترکیه و اسرائیل در می سال ۲۰۱۰، اتفاق افتاد. حادثه کشتی ماوی مرمره^۱ اولین درگیری خشونت‌آمیز و مستقیم بود که در طول ۶۰ سال گذشته میان اسرائیل و ترکیه رویداد و تمامی روابط گذشته را به شدت تضعیف کرد. این کشتی متعلق به یک NGO ترکیه‌ای به نام IHH بود و هدف از آن شکستن محاصره دریایی غزه به‌منظور ارسال کمک‌های بشردوستانه بود. کماندوهای اسرائیلی پس از اخطار دادن به کشتی مرمره به آن هجوم بردند و این حمله، منجر به کشته شدن ۱۰ فعال حقوق بشری ترکیه‌ای که یک نفر از آنها تابعیت آمریکا را نیز داشت و زخمی شدن ده‌ها نفر به‌وسیله نیروهای دفاعی اسرائیل شد. بعد از گذشت سال‌ها این حادثه هنوز محل بحث‌های بسیاری بوده است. اسرائیلی‌ها مدعی شدند که IHH^۲ از حماس، به‌وسیله ارسال سلاح و تامین مالی حمایت می‌کرده است. سرنشینان کشتی هم معتقدند کماندوهای اسرائیلی بلافاصله بعد از ورود به کشتی به روی آنها آتش گشوده‌اند. تحقیقات بین‌المللی بسیاری درباره این حادثه انجام شد و محاصره غزه توسط اسرائیل و حمله به کشتی مرمره را سرزنش کرد؛ اما هیئت تحقیقاتی سازمان ملل به سرپرستی جفری پالمر اعلام کرد که محاصره غزه توسط اسرائیل قانونی بوده و ابهامات بسیاری درباره اهداف و برنامه‌های کشتی مرمره و سازمان حمایت‌کننده از آن (IHH) وجود دارد (Buchan, 2012, 264_273).

1. Mavi Marmara.

2. Insani Yardim Vkfim or Humanitarian Relief Foundation.

سرانجام پس از ناکامی چندین ماه تلاش ایالات متحده برای تنش‌زدایی میان دو کشور، ترکیه بار دیگر سطح روابط خود را با اسرائیل کاهش داد (دبیر دوم) و اسرائیل سفیر خود را از ترکیه فراخواند. دو کشور وارد یک دوره شش ساله از مذاکرات پنهان و آشکار ماسون به تراک ۱ و تراک ۲ شدند و بحران‌های بسیاری را در طول این سال‌ها سپری کردند تا اینکه بالاخره در سال ۲۰۰۶، موفق شدند به توافق برسند.

سه. عادی‌سازی روابط پس از یک فرایند شش ساله

حادثه ماوی مرمره بحران بزرگی در رابطه دو کشور ایجاد کرد و رابط آنها را در تمام سطوح ویران ساخت. ایالات متحده تلاش‌هایی را برای میانجیگری میان ترکیه و رژیم صهیونیستی آغاز کرد؛ اما ترکیه برای تنش‌زدایی سه پیش‌شرط عذرخواهی از ترکیه، جبران خسارات قربانیان حادثه و رفع محاصره غزه را خواستار شد. اسرائیل حاضر به عذرخواهی به صورت رسمی نشد؛ اما در عوض اقدامات اعتمادسازی از جمله قرارداد فروش تجهیزات و ارتقا نیروی هوایی ترکیه را در پیش گرفت. در مارس سال ۲۰۱۳، اوباما برای تماس تلفنی میان اردوغان و نتانیاهو میانجیگری کرد و نتانیاهو طی تماسی از اردوغان عذرخواهی کرد و موافقت کرد، غرامت حادثه دیدگان را پرداخت کند. در مقابل ترکیه نیز قرار شد از تعقیب قانونی سربازان و افسران اسرائیلی مقصر در حادثه کشتی مرمره دست بردارد و دو کشور روابط خود را عادی‌سازی کرده و سفرای مربوطه را اعزام کنند. پس از تماس آمریکا در بیانیه این اقدام را گامی مهم در جهت تحسین روابط و برقراری صلح و امنیت در خاورمیانه ارزیابی کرد (Jerusalem post, 2013).

مذاکرات ادامه یافته و هر دو کشور به کاهش اختلافات نزدیک شده بودند؛ اما ناگهان پیشرفت کار متوقف شد. ترکیه به برداشته شدن محاصره غزه اصرار کرد و اسرائیل در عوض خواستار بسته شدن دفتر حماس در آنکارا شد. در جولای سال ۲۰۱۴، اسرائیل عملیاتی را در غزه به اجرا گذاشت که به جنگ سوم غزه از سال ۲۰۰۸ موسوم است و طی آن ده‌ها اسرائیلی و بیش از ۱۵۰۰ فلسطینی کشته شدند. بدین ترتیب سیاست اسرائیل در برابر غزه بار دیگر موجب اختلاف و جدایی میان ترکیه و رژیم صهیونیستی شد. در سال ۲۰۱۵ تغییرات منطقه‌ای زمینه نزدیکی ترکیه و رژیم صهیونیستی را فراهم کرد هر دو کشور منافع متقابل و رویکرد نزدیکی

در قبال سوریه با شروع جنگ داخلی این کشور داشتند که عبارت بود از برکناری بشار اسد از قدرت؛ اما زمانی که مشخص شد بشار اسد برنده جنگ داخلی در سوریه است، هدف این دو کشور جلوگیری از بی‌ثباتی بیش از حد بود. البته اهداف بلندمدت ترکیه و اسرائیل در سوریه متفاوت است ترکیه خواستار جلوگیری از قدرت گرفتن YPG^۱ و تشکیل یک منطقه خودمختار کردی در سوریه است؛ اما اسرائیل به دنبال ممانعت از حضور ایران و حزب‌الله در سوریه و تشکیل یک پایگاه مستحکم در مرزهای شمالی اسرائیل است. البته هر دو کشور ترکیه و اسرائیل همراه با برخی کشورهای عربی نگرانی مشترکی درباره نفوذ ایران در خاورمیانه داشته‌اند که این مسئله موجبات نزدیکی دو کشور در سال‌های ۲۰۱۵ و ۲۰۱۶ را فراهم کرد. در ژوئن سال ۲۰۱۶، اسرائیل و ترکیه روابط خود را رسماً عادی‌سازی کردند و اسرائیل متعهد شد که غرامت قربانیان کشتی مرمره را بپردازد و همچنین به ترکیه اجازه داد که تاسیساتی را در نوار غزه دایر کند. دستاورد اسرائیل از این توافق این بود که ترکیه مخالفت خود با همکاری ناتو و اسرائیل را که در طول شش سال گذشته مانع همکاری آنها شده بود برداشت و در نتیجه اسرائیل دفتر نمایندگی خود در ناتو را افتتاح کرد. ترکیه از شرط خود برای رفع محاصره غزه چشم‌پوشی کرد و اسرائیل به حضور حماس در ترکیه رضایت داد و بنابراین همگرایی و منافع مشترک موجب شد که هر دو طرف برخی خواسته‌های خود را که موجب توقف ۶ ساله فرایند مصالحه شده بود کنار بگذارند (Haaretz, 2016).

چهار. روابط اقتصادی در دوره بعد از بهبود روابط

ترکیه و رژیم صهیونیستی همواره نشان داده‌اند که می‌توانند رابطه اقتصادی را جدا از رابطه امنیتی راهبردی در نظر بگیرند. عادی سازی روابط در سال ۲۰۱۶، نقطه عطف مهمی بود که به سمت گسترش همکاری‌های اقتصادی در زمینه گردشگری، تجارت و انرژی پیش بروند. به‌رغم منافع دوجانبه‌مکاری گسترده‌تر طرح اقتصادی همواره با دو چالش اساسی روبه‌رو بوده است. نخست اینکه انگیزه‌های اقتصادی که دو کشور را در سال ۲۰۱۶ کنار هم قرار داد اکنون ضعیف شده و دیگر اینکه رابطه شکننده سیاسی، ریسک همکاری گسترده اقتصادی را بالا برده است.

1. Yekineyen Parastina Gel.

۴-۱. تجارت رو به افزایش ترکیه و اسرائیل

به‌رغم تعلیق روابط دیپلماتیک رژیم صهیونیستی و ترکیه بین سال‌های ۲۰۱۰ تا ۲۰۱۶، حجم تجارت دوجانبه دو کشور در آن دوره افزایش یافت. پس از عادی‌سازی روابط در سال ۲۰۱۷ اسرائیل یکی از ده مقصد اصلی صادرات ترکیه بوده است. حجم صادرات ترکیه به اسرائیل در سال ۲۰۱۶، به ۴۱۳ میلیارد دلار می‌رسید خصوصاً آنکه حزب عدالت و توسعه و اردوغان برنامه گسترده‌ای برای افزایش تولید داشته بنابراین بازار اسرائیل اهمیت قابل توجهی برای ترکیه داشته است (Sharon, 2017). از نگاه اسرائیل نیز ترکیه با دارا بودن یک بازار با ۷۵ میلیون مصرف‌کننده اهمیت ویژه‌ای داشته و پنجمین شریک تجاری اسرائیل محسوب می‌شود. اسرائیل همچنین به‌دنبال دستیابی به یک توافق نقل و انتقالات هوایی با ترکیه است تا بتواند سهمی از صنعت هوایی ترکیه برای خطوط هوایی اسرائیلی پیدا کند. ترکیه نیز در مقابل خواهان احداث منطقه صنعتی مشترک با اسرائیل است تا بتواند از مزایای تکنولوژی اسرائیل بهره‌مند شود. به‌نظر می‌رسد اسرائیل موافقت خود را برای احداث هرگونه منطقه صنعتی مشترک منوط به توافقنامه حمل‌ونقل هوایی اعلام خواهد کرد (Ahren, 2013).

۴-۳. افزایش گردشگری اسرائیل در ترکیه

گردشگری اسرائیل در ترکیه پس از بهبود روابط در سال ۲۰۱۶ رونق قابل توجهی یافت. در طول سال‌های بحران به‌طور تقریبی ۸۰ هزار اسرائیلی از ترکیه بازدید می‌کردند، اما پس از بهبود رابطه ترکیه این رقم به ۲۹۳ هزار در سال ۲۰۱۶ رسید، اما همچنان حجم گردشگری اسرائیل در ترکیه پایین‌تر از سال‌های پیش از بحران بوده است، علت این موضوع و کندی رشد گردشگری اسرائیل در ترکیه کمتر از حد انتظار را می‌توان وقوع حوادث تروریستی در ترکیه در سال‌های ۲۰۱۵ و ۲۰۱۶ دانست که موجب شد مقامات اسرائیلی نسبت به شهروندان خود برای سفر به ترکیه هشدار دهند (Ynet news, 2017).

۴-۳. تجارت پرسود و شکننده انرژی

همان‌طور که قبلاً اشاره شد یکی از انگیزه‌های نزدیک شدن اسرائیل و ترکیه همکاری بر سر مسئله انرژی بوده است. اجرای دستور تاریخی به واردات انرژی برای تامین نیازهای خود احتیاج داشته است؛ اما در سال ۲۰۰۹، کشف میدان گازی تمر (Tamar) وضعیت را تغییر داد. این میدان

می‌تواند نیمی از الکتریسیته اسرائیل را تامین کند. در سال ۲۰۱۰ کشف میدان گازی لویاتان (Leviathan) با حجم تقریبی ۴۷۶ تا ۶۲۰ میلیارد متر مکعب بازی را تغییر داد و می‌تواند اسرائیل را به یک تولیدکننده انرژی تبدیل کند. البته توسعه این میدان، چهار میلیارد دلار سرمایه‌گذاری احتیاج دارد. چنین سرمایه‌گذاری به یافتن یک بازار مناسب بستگی دارد که با توجه به موقعیت ژئوپلیتیکی اسرائیل امر دشوار است. اسرائیل تلاش‌هایی را برای توافق با اردن و مصر برای صادرات به آنها آغاز کرده است؛ اما بازار این کشور بیش از اندازه محدود و پر خطر بوده است (Times of Israel, 2016). پس از بهبود روابط، ترکیه یک گزینه ایده‌آل برای صادرات گاز اسرائیل محسوب می‌شده است. ترکیه تمامی گاز مورد نیاز خود را از خارج وارد می‌کند. ۶۰ درصد از گاز ترکیه توسط روسیه و ۲۰ درصد از ایران وارد می‌شود؛ اما پس از بحران در روابط ترکیه و روسیه در سال ۲۰۱۵، ترکیه به دنبال متنوع کردن مبادی ورودی گاز مورد نیاز خود بوده است؛ بنابراین اسرائیل می‌تواند در تامین گاز مورد نیاز ترکیه و نیز متنوع کردن واردات گاز آن کشور به ترکیه کمک کند و این مسئله نوعی توافق برد-برد برای ۲ کشور محسوب می‌شود (Globes, 2015).

از نقطه نظر اسرائیل نیز این مسئله می‌تواند منافع حیاتی برای اسرائیل داشته باشد. توافق برای صادرات گاز به ترکیه سرمایه‌گذاری برای توسعه میدان لویاتان را توجیه پذیر می‌کند، میدانی که از نظر امنیت ملی یک میدان راهبردی محسوب می‌شود؛ چراکه اسرائیل در حال حاضر برای تامین برق خود تنها به میدان تمر اتکا دارد و هرگونه وقوع حادثه برای این میدان می‌تواند اسرائیل را با خاموشی روبرو کند. خصوصاً آنکه حماس در جنگ سال ۲۰۱۴، چندین راکت نیز به سمت میدان تمر شلیک کرد، به همین منظور اسرائیل سامانه گنبد آهنین خود را برای استقرار در دریا و حفاظت از این میدان آماده کرده است. به همین جهت با توجه به حجم کوچک بازار اسرائیل توسعه میدانی جایگزین برای میدان تمر به توافق با ترکیه بستگی دارد (Associated press, 2017). البته تردیدهایی در رابطه با قابل اجرا بودن چنین پروژه‌ای وجود داشته است. نخست آنکه تمایل ترکیه برای متنوع کردن مبادی واردات گاز و کاهش اتکا به واردات از روسیه محل بحث بوده است. خصوصاً آنکه رابطه ترکیه و روسیه از سال ۲۰۱۷ به بعد روز بهبودی گذاشته و دو کشور برنامه مشترکی را در مورد سوریه به پیش می‌برند. مسئله دیگر پیچیدگی‌های فنی و تکنیکی اجرای پروژه خط لوله گاز در زیر دریا است. علاوه بر ساخت، نگهداری و تامین امنیت این خط لوله نیز خود اقدامات بسیاری

را می‌طلبد و چیزی در حدود ۲ تا ۴ میلیارد دلار هزینه در بر خواهد داشت. همچنین کشیدن خط لوله در ترکیه ۲ تا ۳ میلیارد دلار هزینه خواهد داشت و چنین حجم از سرمایه‌گذاری بدون تضمین‌ها و قراردادهای بلندمدت ناممکن خواهد بود. با توجه به کاهش قیمت‌های جهانی انرژی، دیگر انجام سرمایه‌گذاری‌های عظیم در این صنعت با ابهام روبه‌رو می‌باشد. از سوی دیگر تنش مداوم میان ترکیه و اسرائیل و نیز کاهش فزاینده روابط میان ترکیه - ناتو و ترکیه - آمریکا، همه از مواردی می‌باشد که ریسک انجام چنین سرمایه‌گذاری را برای بانکداران و سرمایه‌گذاران بالا برده است. همه این موارد سبب شده است، علی‌رغم وجود ظرفیت‌های بالقوه برای همکاری ترکیه و اسرائیل، به علت وجود چالش‌های بسیار فرا روی این دو کشور، فعلاً در مسئله انرژی همکاری‌ها با ابهامات بسیاری روبه‌رو باشد (Bloomberg, 2017).

اما مانع بزرگ دیگری که بر سر احداث خط لوله ترکیه اسرائیل وجود دارد قبرس است. مقامات قبرس بارها اظهار داشتند که تنها در صورتی اجازه خواهند داد که خط لوله از حریم منطقه ویژه اقتصادی آب‌های آنها عبور کند که اختلافات قبرس و ترکیه حل‌وفصل شود. البته بعید است که قبرس بتواند به‌تنهایی مانع ایجاد خط لوله شود؛ اما می‌تواند احداث آن را به تاخیر بیاندازد که پیامدهای مهمی در بر خواهد داشت. ترکیه و اسرائیل اعلام کردند که قصد دارند تا پایان سال ۲۰۱۹، خط لوله را احداث کنند و تا سال ۲۰۲۱ بتوانند از طریق آن گاز را انتقال دهند، زمانی که قرارداد روسیه و ترکیه برای واردات گاز به پایان می‌رسد. به هر حال تاکنون علی‌رغم رفت و آمد مسئولان ترکیه و اسرائیل هنوز توافقنامه میان دو کشور به امضا نرسیده است. علاوه بر این اسرائیل کماکان در حال امکان‌سنجی برای یک جایگزین است بدون آنکه نیازی به ترکیه وجود داشته باشد. در دسامبر سال ۲۰۱۷، اسرائیل توافقی را با قبرس، یونان و ایتالیا بر سر پروژه خط لوله ایستمد (East med) برای انتقال گاز از شرق مدیترانه به اروپا امضا کرد. البته عملیاتی بودن چنین پروژه‌هایی همواره زیر سوال بوده است (Bruegel, 2017).

پنج. روابط امنیتی و دیپلماتیک پس از عادی‌سازی

برخلاف رابطه بالقوه قوی در حوزه اقتصادی رابطه ترکیه و اسرائیل در حوزه موضوعات سیاسی و دیپلماتیک همیشه دستخوش اختلافات و متاثر از صلح بین اعراب و اسرائیل بوده است. تنش‌ها

بین دو کشور در مسئله فلسطین ناشی از مسئله غزه، وضعیت قدس، حمایت حزب عدالت و توسعه از حماس بوده است. علاوه بر اینها اختلافات بر سر مسئله استقلال کردستان اهداف متفاوت در سوریه و روابط اسرائیل با قبرس و یونان نیز از دیگر مسایل اختلاف‌برانگیز بوده‌اند. گرچه تحولات منطقه موجب نزدیکی دو کشور در سال ۲۰۱۶ شد؛ اما اختلاف بر سر مسئله فلسطین در سال ۲۰۱۸ به اوج خودش رسید و موجب شد که آنها نمایندگان یکدیگر را اخراج کنند این اقدامات موجب شکل‌گیری بی‌اعتمادی بین دو کشور شده است و همین مسئله دورنمای تداوم همکاری‌های امنیتی را با چالش روبه‌رو می‌کند.

۵-۱. اختلاف بر سر مسئله فلسطین و تیره شدن روابط سیاسی

روابط ترک‌ها و فلسطینی‌ها با توجه به سوابق چهارصد سال حکمرانی امپراتوری عثمانی در فلسطین رابطه‌ای دیرینه و پیچیده بوده است. فراز و فرود روابط ترکیه و اسرائیل همیشه متأثر از تحولات رابطه اسرائیل و فلسطین بوده است. این مسئله همواره اصلی ثابت در رابطه آنها بوده است؛ اما بعد از روی کار آمدن حزب عدالت و توسعه در ترکیه شدیدتر و تأثیرگذارتر شده است. همچنین رقابت داخلی بین جناح‌های فلسطینی فتح و حماس بر پیچیدگی روابط ترکیه-فلسطین و ترکیه-اسرائیل افزوده است. مسئله نوار غزه و قدس شرقی دو موضوع اختلاف‌زا در روابط ترکیه و اسرائیل بوده‌اند؛ اما بعد از انتقال سفارت آمریکا به قدس و کشتار فلسطینی‌ها در تظاهرات اعتراضی نوار غزه موجب شده است این دو نقطه حساسیت ترکیه بر هم منطبق شود و موجب تشدید تنش‌ها شود.

۵-۲. اختلافات در کنار اهداف مشترک در نوار غزه

یکی از خواسته‌های رژیم صهیونیستی پس از عادی‌سازی روابط با ترکیه متوقف کردن، پناه دادن به رهبران حماس بود. گرچه ترکیه پس از آن برخی رهبران حماس را اخراج کرد؛ اما اسرائیل همواره نگران روابط قوی و دیرپا حزب عدالت و توسعه با حماس و اخوان‌المسلمین بوده است. مقامات اسرائیلی نگرانی‌هایی از فعالیت شاخه نظامی حماس در قلمرو ترکیه و تأمین مالی حماس توسط سازمان‌های مرتبط با حزب عدالت و توسعه داشته و آن را بر خلاف توافق سال ۲۰۱۶ دانسته‌اند (Harel, 2018). علی‌رغم اختلافات ایدئولوژیک ترکیه و اسرائیل برخی اهداف مشترک را نیز در نوار غزه دنبال می‌کنند. هر دو به دنبال جلوگیری از وقوع فاجعه انسانی می‌باشند و اسرائیل به ترکیه اجازه داده است اقداماتی برای بازسازی غزه مانند ساخت بیمارستان واحدهای مسکونی و

احداث مساجد را انجام دهد. البته اسرائیل مراقب است تا اقدامات ترکیه به نحوی نباشد که موجب قوی شدن موقعیت حماس در برابر فتح شود تا توازن میان آنها از بین رود. چنانکه مصر نیز در این رابطه با اسرائیل هم نظر بوده است (Ravid, 2016).

واکنش ترکیه به درگیری‌های می ۲۰۱۸، در نوار غزه که در آن ده‌ها فلسطینی کشته و بیش از ۲۰۰۰ نفر مجروح شدند نشان داد که غزه هنوز هم می‌تواند منشا تنش میان ترکیه و رژیم صهیونیستی باشد. اردوغان در پی این حادثه اظهار داشت «نتانیا‌هو نخست وزیر یک دولت آپارتاید است و دست او به خون فلسطینیان آلوده است.» نتانیا‌هو نیز در پاسخ به اردوغان اظهار داشت «کسی که دستش به خون تعداد بی‌شماری از کردهای ترکیه و سوریه آلوده است آخرین شخصی است که می‌تواند ما را درباره اخلاق موعظه کند.» (Landau and Iis, 2018) گرچه سایر کشورها واکنش خویشتن‌دارانه‌ای در برابر اقدام اسرائیل نشان دادند؛ اما واکنش ترکیه و جنگ لفظی میان دو کشور نشان می‌دهد که این مسئله می‌تواند به وقوع بحران دیپلماتیک دیگری میان دو کشور بدل شود.

۵-۳. تغییر تمرکز فعالیت‌های ترکیه از غزه به قدس

اردوغان بیش از سایر رهبران مسلمان در مخالفت با انتقال سفارت آمریکا از تل‌آویو به قدس صراحت داشته است. وی به دنبال اعلام رسمی آمریکا اقدام به برگزاری اجلاس اضطراری سازمان کنفرانس اسلامی در استانبول کرد و اعلام کرد که قصد دارد سفارت ترکیه در قدس شرقی را افتتاح کند (Jones, 2017). ترکیه همچنین حضور فعال در حمایت از گروه‌های اسلامی در قدس شرقی داشته است و حضور خود در اماکن مقدس قدس شرقی به‌ویژه مسجدالاقصی را افزایش داده است (Koren and Avrahami, 2017).

از نقطه نظر اسرائیل برخوردهای لفظی ترکیه به دوره پیش از مصالحه دو کشور شباهت پیدا کرده است. به‌طور تاریخی اسرائیل از پاسخ به اتهامات ترکیه برای جلوگیری از افزایش تنش خودداری کرده است. اما در دوره پس از مسئله اسرائیلی سیاست خود را تغییر داده است و با درگیری‌های لفظی ترکیه در جهت متوقف کردن آنها مقابله به‌مثل کرده است. وقوع عملیات ضد صهیونیستی در جولای ۲۰۱۷ در قبه‌الصخره (Temple Mount) واکنش شدید صهیونیست‌ها را برانگیخته و اقدام به بستن آن به روی بازدیدکنندگان کرده‌اند. معاون نخست‌وزیر ترکیه این

اقدام را جنایت علیه بشریت توصیف کرد و تنش میان دو کشور بر سر قدس بالا گرفت (Kevesh-ner, 2017). ترکیه در این مسئله موضعی هماهنگ با دیگر بازیگران منطقه‌ای نظیر حماس، اخوان المسلمین و قطر اتخاذ کرده و محور واحدی را تشکیل می‌دادند. از سوی دیگر اردن، مصر و سازمان خودگردان در طرف دیگر ماجرا بوده و از اقدامات ترکیه ابراز نگرانی کرده و آن را در راستای سیاست نعثمانی‌گرایی قلمداد می‌کنند و بر این باورند که ترکیه به دنبال به چالش کشیدن آنها در جهان اهل سنت است.

۴-۵. میانجیگری ترکیه در فرایند صلح فلسطین و چالش‌های فراروی آن

روابط چالش‌برانگیز ترکیه با کشورهای عربی سنی مانند مصر، اردن و عربستان سعودی می‌تواند مانع از آن شود که ترکیه بتواند نقش کلیدی در فرایند صلح فلسطین- رژیم صهیونیستی ایفا کند. از سال‌های پیش تاکنون ترکیه سعی کرده است تا نقش میانجیگر منطقه‌ای را میان بازیگران مختلف مانند سوریه و اسرائیل و یا طرف‌های فلسطینی مثل فتح و حماس بازی کند. تلاش ترکیه برای میانجیگری میان حماس و سازمان خودگردان از این جمله است (Ammash, 2017). البته ترکیه روابط مستحکمی را نیز با سازمان خودگردان فلسطینی برقرار کرده است و دارای سفیر در قدس شرقی است. برخی تحلیل‌گران در اسرائیل معتقدند که ترکیه می‌تواند در آینده میان حماس و رژیم صهیونیستی با عنوان میانجیگر عمل کند. این گمانه به‌ویژه در سال ۲۰۱۷، زمانی تقویت شد که وزیر خارجه ترکیه مولود چاووش اوغلو در ملاقاتی در واشنگتن اعلام کرد که کشورش حماس را تحت فشار گذاشته است تا از مقاومت مسلحانه دست برداشته و با اسرائیل مصالحه کند. در مقابل حماس نیز برای به رسمیت شناختن اسرائیل تمایل نشان داده است. حماس به سرعت طی یک بیانیه رسمی این مسئله را انکار کرد و یک مقام بلندپایه حماس اعلام کرد که به هیچ وجه تحت فشار ترکیه به اسرائیل تمایل پیدا نخواهد کرد. حمایت ترکیه از حماس تنها منحصر به حمایت سیاسی است و ترکیه توان تاثیرگذاری چندانی بر شاخه نظامی حماس ندارد. شاخه نظامی حماس وابسته به حمایت‌های ایران است و به میزانی که توان نظامی حماس افزایش پیدا می‌کند توانایی ایران برای تاثیرگذاری در منطقه افزایش پیدا می‌کند و در مقابل از توان تاثیرگذاری ترکیه بر حماس کم می‌شود. به این ترتیب تعامل و رابطه تهران و آنکارا در موضوعات منطقه‌ای برپایی‌های منطقه و مسئله فلسطین نیز تاثیر می‌گذارد.

۵-۵. اولویت‌های متفاوت ترکیه و اسرائیل در سوریه

برداشت از سوریه به‌عنوان یک تهدید امنیتی یکی از علت‌های اصلی اتحاد راهبردی ترکیه و رژیم صهیونیستی از دهه ۹۰ بود. در سال ۲۰۰۰، ترکیه روابط نزدیکی با بشار اسد برقرار ساخت و تلاش کرد میان سوریه و اسرائیل میانجیگری کند. با شروع جنگ داخلی در سوریه، ترکیه در شکل رهبر نبرد برای ساقط کردن بشار اسد ظاهر شد. ترکیه در این سیر حتی خطر رویارویی با روسیه را نیز متقبل شد و در سال ۲۰۱۵، یک بمبافکن روسیه را ساقط کرد. اسرائیل نیز از تلاش ترکیه برای برکناری بشار اسد و در نتیجه شکستن یکی از محورهای مهم نفوذ ایران در منطق خشنود بود. ترکیه و رژیم صهیونیستی نگرانی مشترکی را درباره نقش و تاثیر منطقه ایران داشته‌اند. اسرائیل نیز مانند دیگر متحدان آمریکا در منطقه، همچون کشورهای عرب سنی منطقه، به‌دنبال این بود که از ترکیه برای محدود کردن تهدید سیاسی و امنیتی تهران استفاده کند. به‌ویژه بعد از سقوط صدام در عراق که نفوذ ایران در عراق و سوریه رو به فزونی گذاشت (Asharq Al Awsat, 2017)؛ اما در عمل ترکیه هیچ‌گاه به‌طور کامل تحت نفوذ ایران‌هراسی محور عبری - عربی واقع نشده است. از نیمه دوم سال ۲۰۱۷ به بعد در آستانه پیروزی قریب‌الوقوع اسد ترکیه موضع خود را تغییر داد و مبارزه با دمشق و حامیان آن را متوقف کرد. بدین ترتیب در فرایند مذاکرات آستانه، آنکارا مواضع ضدایرانی خود را کنار گذاشته است و همین مسئله چشم‌انداز نگران‌کننده‌ای پیش روی رژیم صهیونیستی در کنار اردن و عربستان سعودی و امارات متحده عربی قرار داده است (Rabi and Mueller, 2017). (576-592).

۵-۶. حمایت اسرائیل از استقلال کردستان و واکنش شدید ترکیه

اسرائیل روابط نظامی، اطلاعاتی و تجاری محتاطانه‌ای را از سال ۱۹۶۰ تاکنون با کردها برقرار کرده است تا سپر حایلی را در برابر عراق در زمان صدام حسین و ایران ایجاد کند. در سال ۲۰۱۴ نتانیاهو اولین کسی بود که از استقلال کردستان در شمال عراق حمایت کرد. شیمون پرز و اوآگدو لیبرمن از دیگر مقامات بلندپایه‌ای بودند که با عبارات مشابهی از استقلال کردستان حمایت کردند (Williams, 2014). در ابتدای امر حمایت تل‌آویو از کردستان مستقل اختلاف شدیدی با آنکارا برانگیخت؛ اما در سپتامبر سال ۲۰۱۷، موضوع برگزاری رفراندوم کردستان شرایط را تغییر داد. در آن زمان بیانیه‌های صادر شده توسط مقامات اسرائیلی نگرانی بسیاری را نه‌تنها در ترکیه بلکه

در آمریکا و اروپا نیز ایجاد کرد. بار دیگر نتانیاهاو نخستین رهبری بود که علنا از فراندوم استقلال کردستان حمایت کرد. علاوه بر این ژنرال یئیر گولان (Yair Golan) در سفرش به ایالات متحده بیان کرد که از نظر او ^۱ PKK یک گروه تروریستی نمی‌باشد. البته زمانی که اسرائیل متوجه شد سیاست‌هایش در قبال استقلال کردستان بر فرض‌های غلط استوار است و واشنگتن از فراندوم حمایت نمی‌کند لحن خود را تغییر داد و حمایت خود را کمرنگ‌تر کرد (Times of israel, 2017). واکنش افکار عمومی در ترکیه به حمایت اسرائیل از فراندوم بسیار شدید بود و رسانه‌های نزدیک به اردوغان اسرائیل را متهم کردند یک توافقنامه سری را با کردستان برای پناه دادن به یهودی‌های در منطقه امضا کرده است. تنش میان ترکیه و اسرائیل زمانی بالا گرفت که اردوغان اعلام کرد که موساد پشت فراندوم کردستان است (Kurdistan24, 2017).

۵-۷. چشم‌انداز تیره‌وتار گسترش همکاری‌های امنیتی

در حالی که همکاری‌های دفاعی به‌طور تاریخی پایه و مبنای روابط ترکیه و رژیم صهیونیستی بوده است، چشم‌انداز این‌گونه همکاری‌ها در دوره بعد از مصالحه تیره‌وتار به‌نظر می‌رسد. در دوره وزارت لیبرمن در وزارت دفاع، انجام تمامی توافقات دفاعی با ترکیه مسدود شده‌اند. تنها استثنا آن تبادل اطلاعات در مورد تروریسم است که حتی در دوره شش‌ساله بحران در رابطه میان دو کشور نیز متوقف نشده بود. دلیل این کاهش همکاری نگرانی اسرائیل از همکاری ترکیه با حماس است. پیش‌شرط اسرائیل برای ادامه همکاری‌های امنیتی توقف کامل این روابط است که بعید به‌نظر می‌رسد اتفاق بیفتد. علاوه بر این منعطف شدن موضوع ترکیه در برابر بشار اسد موجب شده است که دیگر همکاری سابق با اسرائیل برای محدود کردن ایران مدنظر نباشد و در عوض ترکیه هماهنگی خود با ایران و روسیه را افزایش داده است (Cander, 2013).

ناگفته نماند که جو منفی نسبت به اردوغان در محافل اسرائیلی حاکم بوده و بسیاری از مقامات اسرائیلی وی را ضد یهودی و غیرقابل اعتماد می‌دانند. به هر جهت سیاست رسمی اسرائیل اکنون منع فروش تسلیحات به ترکیه است؛ اما صنایع نظامی دو کشور تمایل دارند که بار دیگر با هم همکاری کنند. در رابطه با خرید سلاح ترکیه تمایل دارد که از ظرفیت‌های ویژه اسرائیل، مانند بهبود روش‌های جنگ شهری و تکنولوژی سایبری هواپیماهای بدون سرنشین و سامانه گنبد آهنین

1. Partiya Karkeren Kurdistane.

استفاده کند. به هر جهت اسرائیل تاکنون چنین درخواست‌هایی را رد کرده است. اما اگر شرایط روابط دو کشور بهبود پیدا کند، لابی قدرتمند صنایع دفاعی می‌تواند وزارت دفاع را تحت فشار قرار دهد تا سیاست منعطف‌تری را در قبال ترکیه اتخاذ کند.

شش. چالش‌های دشوار پیش روی آینده روابط ترکیه و اسرائیل

در ۱۱ ماه ابتدایی پس از توافق سال ۲۰۱۶، روندهای مثبتی بر روابط دو کشور به‌ویژه در حوزه‌های اقتصادی و بازبانی روابط دیپلماتیک حاکم بود. حتی نشانه‌هایی نیز از شروع همکاری‌های نظامی میان دو کشور به‌ویژه در موضوع ناتو دیده می‌شد. اما پس از آن تنش‌های دیپلماتیک میان آن دو بالا گرفت و بسیاری از ناظران اظهار کردند که هنوز اختلافات بنیادین میان دو کشور باقی است. در مه سال ۲۰۱۸، پس از اینکه نظامیان اسرائیلی ده‌ها تن از فلسطینی‌ها را کشته و بیش از ۲۰۰۰ نفر را در نوار غزه مجروح کردند، ترکیه سفیر رژیم صهیونیستی را اخراج کرد و در ادامه مشاجرات لفظی بسیاری میان سیاستمداران دو کشور روی داد (Landau and Lis, 2018). اسرائیل راهبرد خود در خویشتن‌داری در برابر ترکیه را تغییر داده و این بار به جنگ لفظی متقابل روی آورده است.

۶-۱. اختلافات سیاسی میان ترکیه و اسرائیل

اختلافات اساسی میان ترکیه و رژیم صهیونیستی کماکان اختلافات سیاسی است. این اختلافات عبارتند از: اولویت‌های متفاوت در سوریه که موجب تغییر نگرش آنها نسبت به ایران می‌شود، اختلافات در موضوع کردها، تیره شدن روابط ترکیه و ایالات متحده و اما اصلی‌ترین موضوع مشاجره میان دو کشور در طول دهه‌های گذشته مسئله فلسطین است. روابط ترکیه و اسرائیل همواره متأثر از تحولات منازعه اعراب-اسرائیل و فلسطین-اسرائیل بوده است و ترکیه نیز مانند دیگر کشورهای منطقه از حملات لفظی به اسرائیل برای تقویت جبهه داخلی خود و کسب اعتبار منطقه‌ای بهره برده است. علاوه بر این واژگان مورد استفاده اردوغان و اعتقادات وی در اسرائیل ضد یهودی (Anti Semitic) تفسیر می‌شود و از دیدگاه اسرائیل وی به‌دنبال مشروعیت دادن به چنین دیدگاه‌های در داخل ترکیه از طریق رسانه‌ها و به حاشیه بردن جامعه یهودیان

ترکیه است. به همین دلیل اسرائیل ترکیه را مادامی که اردوغان بر سر کار است شریک قابل اعتمادی در موضوعات مهم نمی‌داند (Klein, 2015). در گذشته اسرائیل جایگزین دیگری به جز ترکیه برای مشارکت در امور اقتصادی دیپلماتیک و امنیتی نداشت؛ اما هم‌اکنون وضعیت تغییر کرده است از نظر اقتصادی کشورهایی، چون یونان و قبرس می‌توانند جایگزین ترکیه در توریسم شوند. در رابطه با خط انتقال لوله گاز نیز گرچه هنوز ترکیه و اسرائیل به دنبال توافق هستند؛ اما اسرائیل جایگزین‌های دیگری چون خط لوله ایستمد (Eatmed) را نظر داشته و با قبرس، یونان و ایتالیا مذاکره می‌کند. اسرائیل و ترکیه به‌طور تاریخی قادر بودند مسایل اقتصادی را از مسایل سیاسی جدا کنند؛ اما فضای تنش‌آلود سیاسی که اخیراً میان دو کشور حاکم شده است، ریسک زیادی را برای سرمایه‌گذاران و فعالین اقتصادی ایجاد می‌کند و پیشرفت در همکاری‌های اقتصادی را با اختلال جدی مواجه می‌کند. اسرائیل همچنین کشورهای دیگر، چون قبرس و یونان را می‌تواند جایگزین ترکیه برای مانورهای نظامی مشترک کند. در دهه ۹۰ ترکیه یک بازار مهم برای صنایع دفاعی اسرائیل بود اما اکنون بازارهای بزرگتر و پرسودتری مانند، کره جنوبی، ژاپن و هند برای سلاح‌های اسرائیل وجود دارد، مهمتر از اینها ترکیه از نظر تاریخی تنها کشور مسلمان بوده است که با اسرائیل متحد بوده؛ اما هم‌اکنون اسرائیل از روابط مخفیانه گسترده‌ای با عربستان سعودی و امارات متحده عربی بهره می‌برد. در عین حال با مصر و اردن نیز که در گذشته پیمان‌های صلح امضا کرده است رابطه خود را ارتقا داده است. تمامی این کشورها در خصومت داشتن با ایران، اخوان‌المسلمین و حماس با اسرائیل اشتراک دارند؛ درحالی‌که حزب عدالت و توسعه در ترکیه ایدئولوژی متفاوتی با کشورهای گفته شده دارد (Gazanzy and janes, 2017, 398_419).

البته موارد گفته شده به معنی این نیست که ترکیه و اسرائیل دیگر منافع مشترکی ندارند، درسی که می‌توان از روابط ۶۹ ساله ترکیه و رژیم صهیونیستی گرفت این است که روابط ترکیه - اسرائیل در میان مدت متاثر و ناشی از تحولات روابط اسرائیل - فلسطین خواهد بود. بنابراین چنانچه روندهای کنونی ادامه پیدا کند روابط امنیتی ترکیه - اسرائیل همچنان سرد خواهد بود؛ گرچه بخش‌های اقتصادی برای گرم‌تر شدن روابط تلاش خواهند کرد. اما سناریوی تنش‌های دوره‌ای مرتبط با مسئله فلسطین مورد انتظار است و گرچه روابط به‌طور کامل قطع نمی‌شود؛ اما تهدید به

قطع روابط و اخراج سفرای یکدیگر وجود خواهد داشت.

بحران ژوئن سال ۲۰۱۷، درباره قبه الصخره نمونه‌ای از امکان تسکین تنش‌ها در روابط میان دو کشور بود که می‌توانند به اجرا بگذارند. گرچه دو کشور یکدیگر را محکوم کردند؛ اما اردوغان ترجیح داد به‌جای نتانیاهاو با ریولین (Rivlin) رئیس‌جمهور اسرائیل صحبت کند. این مکالمه تلفنی نشان داد که چگونه ترکیه و اسرائیل می‌توانند حتی در یک بحران نیز رابطه دیپلماتیک خود را حفظ کنند (Ahren, 2017) یک تغییر اساسی مثبت یا منفی در رابطه میان فلسطین و اسرائیل می‌تواند روابط میان ترکیه و رژیم صهیونیستی را نیز در همان جهت متحول کند. کارشناسان وقوع جنگی دیگر میان اسرائیل و غزه را موضوعی زودگذر از نظر تاثیرگذاری بر روابط با ترکیه می‌دانند. از نگاه اسرائیل روابط دوجانبه‌مچنان توان تاب‌آوری در برابر وقوع چنین جنگی را خواهد داشت. مادامی که ترکیه می‌تواند پیوندهای ایدئولوژیک با حماس و حمایت از فلسطینیان را با روابط عمل‌گرایانه‌اش با اسرائیل به‌عنوان دو موضوع جدا از هم در نظر بگیرد. اسرائیل نگران است که با بالا گرفتن درگیری‌ها با فلسطینی‌ها و جنگ در غزه و وقوع انتفاضه سوم و یا عملی ساختن تصمیم‌اش برای الحاق کردن بخش‌های دیگری از کرانه باختری منجر به این شود که ترکیه بار دیگر سفیر خود را فرا بخواند و روابط دیپلماتیک متوقف شود. مسئله‌ای که در مه سال ۲۰۱۸، اتفاق افتاد؛ اما مشخص نیست که تا چه زمانی ادامه خواهد داشت.

به هر حال روشن است که تحولات منفی در موضوع فلسطین همچنان موانع و چالش‌های دشواری پیش روی روابط ترکیه و رژیم صهیونیستی خواهد نهاد و هرگونه پیشرفت معنادار در فرایند صلح منجر به تغییر رویکرد ترکیه شده و دو کشور را به یکدیگر نزدیک خواهد کرد. چنانچه مذاکرات مادرید و اسلو در سال ۱۹۹۱، چنین نتیجه‌ای در بر داشت. به‌علاوه ترکیه از ایفای نقش میانجیگری در فرایند صلح بسیار خوشنود خواهد بود و به‌دنبال دست یافتن به راه‌حل دو دولتی برای حل منازعه است. چنانچه اتفاق ویژه‌ای میان اسرائیل و فلسطین رخ ندهد و یا تغییری در وضعیت حکومت‌های ترکیه و اسرائیل یا شرایط منطقه به‌وجود نیاید که به‌نظر می‌رسد در آینده نزدیک همین‌طور باشد در آن صورت احتمالاً ترکیه و اسرائیل به‌دنبال بهتر کردن روابط خواهند بود، در این میان تنش‌های لفظی میان دو کشور در دوره اردوغان همچنان ادامه خواهد داشت.

۶-۲. الزامات روابط ترکیه و اسرائیل برای ایالات متحده

آمریکا سرسختانه به دنبال ایجاد مصالحه میان ترکیه و رژیم صهیونیستی بود. پس از ناکامی اوپاما در جلوگیری برای کاهش روابط دیپلماتیک وی زمینه اقدامات اعتماد ساز را در طول سال‌های بحران فراهم کرد. در سال ۲۰۱۳، آمریکا تلاش کرد زمینه عذرخواهی نتانیاهو از اردوغان را فراهم کند. به طور کلی طبیعت روابط ترکیه و اسرائیل به طور سنتی الزاماتی را برای ایالات متحده در برداشته است. اول از همه روابط خوب میان ترکیه و اسرائیل یک سه ضلعی از ترکیه و اسرائیل و آمریکا تشکیل می‌دهد که ثبات منطقه‌ای مدنظر آمریکا را تامین می‌کند و یا حداقل از اینکه ترکیه را به افزایش تنش‌ها در منطقه ملحق کند جلوگیری می‌کند. هر سه کشور منافع مشترکی در برابر ایران، سوریه و مسئله تروریسم دارند. همکاری جدید ناتو و اسرائیل می‌تواند زمینه‌ای دیگر برای همکاری سه کشور باشد که مطابق با منافع آمریکا است. احداث نخستین پایگاه نظامی دائمی آمریکا در اسرائیل در سال ۲۰۱۷ که یک پایگاه شامل تاسیسات دفاع هوایی و ذیل فرماندهی شاخه اروپایی ارتش آمریکا نشان می‌دهد که پیوندهای امنیتی با اسرائیل نقش مهمی در برنامه‌های امنیتی آمریکا در زمینه خاورمیانه و اروپا دارد (Times of isreal, 2017).

علاوه بر اینها پیوندهای میان ترکیه و حماس از نگاه آمریکا می‌تواند از این جهت مطلوب باشد که ترکیه بتواند در فرایند صلح اسرائیل فلسطین به حماس فشار بیاورد و فرایند صلح را جلو ببرد. به رغم این منافع مشترک، روابط ترکیه و آمریکا از سال ۲۰۱۶ به دنبال کودتای ناکام علیه اردوغان در ترکیه و رد درخواست ترکیه برای بازگرداندن فتح‌الله گولن توسط آمریکا، به وخامت گرایید. ترکیه به طور سنتی تلاش کرده است نقش توازن بخشی را در منطقه به عهده بگیرد و در کنار روابط نزدیک با آمریکا و ناتو درجات مختلفی از همکاری را نیز با روسیه، ایران و سوریه داشته باشد. تحولات اخیر نشان می‌دهد که ایفای چنین نقشی دشوارتر از گذشته شده است. به ویژه بعد از آنکه ترکیه واکنش شدیدی به انتقال سفارت آمریکا به قدس نشان داد و سفیر خود از آمریکا را فراخواند. همه اینها نشان‌دهنده این است که احتمالاً روابط آمریکا و ترکیه وخیم‌تر خواهد شد. به هر حال در بلندمدت آمریکا ترکیه را به عنوان یک بازیگر منطقه‌ای بزرگ، پر جمعیت و توانا از نظر نظامی و تکنولوژیک می‌بیند که می‌تواند به نفع محور سنی در برابر ایران توازن ایجاد کند. آمریکا اهرم‌های فشار قدرتمندی در سطوح گوناگون در رابطه با ترکیه و اسرائیل در اختیار دارد که می‌تواند هر

دوی آنها را به سمت تعامل و نزدیکی بیشتر سوق دهد. آمریکا می‌تواند آنها را به این سمت سوق دهد که اختلافات ایدئولوژیک را از روابط عمل‌گرایانه تمایز داده و از بالاگرفتن تنش‌های لفظی جلوگیری کنند.

نتیجه‌گیری

در این پژوهش سعی شد از نگاه یک ناظر بیرونی روابط میان ترکیه و رژیم صهیونیستی مورد بررسی قرار گیرد. نقطه تمرکز پژوهش بر وضعیت روابط اقتصادی، دیپلماتیک و امنیتی پس از مصالحه سال ۲۰۱۶، میان ترکیه و اسرائیل و تحولات احتمالی این روابط در آینده قرار داشت. سابقه روابط اسرائیل و ترکیه قریب به ۷ دهه است؛ اما این روابط حتی پس از مصالح سال ۲۰۱۶ پرتنش و متزلزل باقی مانده است. بخش خصوصی و مجامع تجاری به دنبال توسعه روابط و همکاری‌ها هستند و منافع قابل توجهی در همکاری بر سر گاز طبیعی وجود دارد اما فضای حاکم بر روابط امنیتی و دیپلماتیک پرتنش است. در این حوزه‌ها بی‌اعتمادی میان رجب طیب اردوغان و مقامات اسرائیلی برقرار است و تفاوت قابل توجهی میان دیدگاه‌های دو کشور در موضوع سوریه و فلسطین وجود دارد. هرگونه تغییر مثبت یا منفی در روابط میان فلسطینی‌ها و رژیم صهیونیستی تأثیرات مهمی بر روابط ترکیه و این رژیم گذاشته و متغیر اصلی در این رابطه محسوب می‌شود. چنانکه برخوردهای خونین می ۲۰۱۸ در غزه و افتتاح سفارت آمریکا در بیت‌المقدس موجب شکاف دیپلماتیک اخیر میان ترکیه و اسرائیل شده است. در چشم‌انداز کوتاه‌مدت به نظر می‌رسد این شکاف دیپلماتیک به راحتی برطرف نخواهد شد.

فهرست منابع:

۱. یونسین، مجید. (۱۳۸۴)، یهودیان ترکیه و ابعاد روابط ترکیه و اسرائیل (کتاب خاورمیانه)، جلد دوم، تهران: موسسه مطالعاتی ابرار معاصر تهران.
۲. اخباری، محمد. (۱۳۸۳)، جغرافیای کشورهای همسایه _ ترکیه، تهران: سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح.
۳. ملک محمدی، حمیدرضا. (۱۳۸۵)، ترکیه و اسرائیل دو ستون جدید منطقه‌ای، تهران: دانشگاه امام صادق.
۴. خطیب‌زاده، سعید. (۱۳۸۶)، تلاش برای یافتن چارچوب سیاسی _ امنیتی جدید، سیاست خارجی، سال شانزدهم، شماره ۲.
5. Rabi, Uzi & Mueller, Chelsi. (2017), The Gulf Arab States and Israel Since 1967: From 'No Negotiation' to Tacit Cooperation, British Journal of Middle Eastern Studies, Vol. 44, No. 4.
6. Efrat, Elron (2016), Antisemitism and Anti-Zionism in Turkey: From Ottoman Rule to AKP, London: Routledge.
7. Jones, Clive & Guzansky, Yoel. (2017), Israel's Relations with the Gulf States: Toward the Emergence of a Tacit Security Regime? Contemporary Security Policy, Vol. 38, No. 3
8. Ayturk, ilker. (2011), The Coming of an Ice Age? Turkish-Israeli Relations Since 2002, Turkish Studies, Vol. 12, No. 4.
9. R. Buchan. (2012), II. The Palmer Report and the Legality of Israel's Naval Blockade Of Gaza, International and Comparative Law Quarterly, Vol. 61, No. 1.
10. Bachner, Michael. (2018, May 16), Turkey, Israel Humiliate Each Others Envoys in Escalating Diplomatic Tiff, Times of Israel.
11. Zaman, Amberin. (2017, December 5), Erdogan Draws Red Line over U.S. Embassy's Move to Jerusalem, Al-Monitor.
12. Bennhold, Katrin. (2009, January 29), Leaders of Turkey and Israel Clash at Davos Panel, New York Times.
13. Keinon, Herb. (2013, March 22), Netanyahu Apologizes to Turkey over Gaza Flotilla, Jerusalem Post.
14. All You Need to Know About the Israel-Turkey Reconciliation, Haaretz, June 27, 2016.
15. Sharon, Udasin. (2017, May 16), Turkish Industrial Leaders Call for Trade Increase with Israel, Jerusalem Post.
16. Ahren, Raphael. (2013, October 31), In Battle for the Skies, Turkey Beats Israel 112:0, Times of Israel.
17. Eichner, Itamar. (2017, March 27), Israel Issues Travel Warning for Turkey, Jordan and Egypt, Ynet News.
18. Israel Consortium Signs Historic 15-Year, \$10b Gas Deal with Jordan, Times of Israel,

September 26, 2016.

19. Hedy Cohen, Eni's Egypt Gas Find Limits Israel's Gas Export Options, Globes, September 1, 2015.

20. Israel has Deployed Its Iron Dome Missile-Defense System on Ships for First Time, Associated Press, November 28, 2017

21. Benjamin Harvey, Erdogan Says He'd Cut Israel Ties If Trump Acts on Jerusalem, Bloomberg, December 5, 2017

23- Simone Tagliapietra, Is the Eastmed Gas Pipeline Just Another EU Pipe Dream? Bruegel, May 10, 2017.

22. Amos Harel, No One Wants a War in Gaza, but the First Israeli Casualty Could Change Everything, Haaretz, January 5, 2018.

23. Barak Ravid, Egypt Asks Israel to Keep Turkey away from Gaza, Haaretz, January 7, 2016.

24. Noa Landau and Jonathan Lis, Turkey and Israel Expel Envoys over Gaza Deaths, Haaretz, May 16, 2018.

25. Dorian Jones, Turkey Summit Blasts Trump Decision on Jerusalem, Voice of America, December 13, 2017.

26. Erdogan Says Turkey Aims to Open Embassy in East Jerusalem, Reuters, December 17, 2017.

27. David Koren and Ben Avrahami, The Residents of Eastern Jerusalem at a Historic Crossroads, Ha'Shiloach, July 30, 2017.

28. Isabel Kershner, Israel Agrees to Remove Metal Detectors at Entrances to Aqsa Mosque Compound, New York Times, July 24, 2017.

29. Muhammed Ammash, The Israel-Turkey Deal Could Benefit the Palestinians, Israel Turkey Policy Dialogue.

30. Publication Series, Global Political Trends Center, Istanbul Kultur University, and Mitvim, February 2017.

31. Dan Williams, Israel Tells U.S. Kurdish Independence is 'Foregone Conclusion, Reuters, June 26, 2014.

32. Netanyahu Orders Ministers to Keep Mum on Kurdish Referendum, Times of Israel, September 25, 2017.

33. Ari Khalidi, Meeting Rouhani, Erdogan Claims Mossad Behind Kurdistan Referendum, Kurdistan 24, October 9, 2017.

34. Cengiz Çandar, Turkey: The Self-Fulfilling Prophecy of the Hakan Fidan Story, Al Monitor, October 21, 2013.

35. Raphael Ahren, Lapid Calls for More Aggressive Stance on Turkey, Times of Israel, July 27, 2017.

36. Judah Ari Gross, In First, U.S. Establishes Permanent Military Base in Israel, Times of Israel, September 18, 2017.